

Andreas Roth. *Johann Albrecht von Reischwitz (1899–1962). Vom unbequemem Südosteuropaexperten zum Kunstschützer.*
Graz: Ares Verlag, 2020, 493.

Мало који од актера окупације и колаборације у Србији у Другом светском рату је до сада добио нешто више од биографске скице. Релативно су најбоље прошли они најважнији (Милан Неђић, Димитрије Љотић), али смо и у њиховом случају још далеко од дефинитивних биографија. Са немачким припадницима окупационог апарата ствари стоје још горе: сем већ доста старог рада Кристофера Браунинга (Christopher Browning) о шефу Војноуправног штаба Харалду Турнеру и прегледног чланка Драгана Алексића о генералном опуномоћенику за привреду Францу Нојхаузену, остали носиоци окупационих дужности практично нису обрађивани. То је разумљиво утолико што су они углавном били спроводници политике која је диктирана са виших места, тј. нису у већој мери били самостални актери. Мањак историографске обрде је условљен и чињеницом да је мало ко од њих био присутан у окупираној Србији током целог раздобља немачке окупације или макар током њеног већег дела. Такође, међу истакнутијим представницима немачког окупационог апарата, свега неколицина (на челу са Нојхаузеном) у току дужег периода пре рата била је везана за Југославију, односно Србију. Пруски барон Јохан Албрехт фон Рајсвиц је био један од малобројних немачких службеника који су већи део окупације Србије провели у њој, али је био готово по свему различит од других. Његово име данас у немачкој јавности не значи ништа, а и у Србији је овај доктор филозофије, историчар, археолог и заштитник уметнина познат само у ужим круговима историчара, археолога и музеолога.

Књига Андреаса Рота, до недавно наставника историје у немачкој школи у Београду, његова је несумњива докторска дисертација и, упркос релативној „незнатности“ лика којим се бави, представља велики корак у попуњавању прозопографских рупа у истраживању овог важног периода српске, југословенске и балканске историје. Реч је о књизи која је истовремено и више и мање од праве биографије. Књига која је пред читаоцима је више од биографије јер даје широку слику времена и средине у којој је насловни лик живео и деловао. На њеним страницама, као у Толстојевом *Рату и миру*, дефилује низ више или мање познатих личности које аутор, на основу литературе о њима или, још чешће, на основу Рајсвицових описа и утисака о њима, слика као какав романописац. Племићког порекла, не сувише високог али довољно високог друштвеног положаја, барон Фон Рајсвиц је био у контакту са низом још увек познатих представника немачке науке свог времена, као и са неким од тада највећих имена српске историографије и археологије: Слободаном Јовановићем, Владимиром Ћоровићем, Станојем Станојевићем, Николом Вулићем, Миодрагом Грбићем, Миланом Кашанином и многим другим афирмисаним научницима и интелектуалцима, као и тада још младим научним надама (нпр. са каснијим патријархом српске археологије Милутином Гарашанином или Александром Дероком).

Рот се осврће на научне погледе многих од научника с којима је Фон Рајсвиц био у контакту, осликавајући кроз њих духовну атмосферу времена, њихове утицаје на свог јунака, али и научне и људске неспоразуме које је главни лик књиге имао са њима.

Упркос овако широком и јако добро утемељеном захвату, књига представља и мање од Рајсвицове биографије, будући да не покрива све аспекте његовог живота, као ни сва његова раздобља. Тако на пример, сазнајемо јако мало о Рајсвицовом детињству и младости, само основно о његовим материјалним приликама, а готово ништа о животу и раду после Другог светског рата или приватном животу. Може се претпоставити да за неке од ових тема аутор није могао да дође до извора, али и да је неке аспекте можда свесно изоставио из поштовања према породици свог јунака која му је ставила на располагање Рајсвицову оставштину. Дакако, овако широко постављена књига није могла бити написана само на основу докумената из Рајсвицове приватне и службене преписке. Напротив, Рот је показао изузетну марљивост и инвентивност у трагању за изворима, тако да је у књизи коришћена грађа из чак двадесет четири архива у Немачкој, Србији и САД-у. Поред тога, аутор је савладао и критички вредновао огроман број релевантних радова из историографије, историје уметности, археологије, музеологије и других области које су се дотицале Рајсвица или се он дотицао њих. Може се рећи да на списку литературе недостаје свега неколико релевантних наслова, чије некоришћење, међутим, због обимне литературе и велике изворне подлоге није утицало на квалитет рада.

Главни текст књиге Андреаса Рота о Ј. А. фон Рајсвицу је подељен на увод, шест поглавља и закључак. Излагање је у основи хронолошко, али су чести тематски екскурси који аутору омогућавају да поједина питања прикаже заокружено на местима где се она јављају. Увод књиге (стр. 9–23) по обичају даје преглед истражености теме, извора, методологије и структуре рада. У првом поглављу, под насловом Постанак научника (25–57), укратко је описана младост главног јунака, образовање и његово прво путовање у Југославију (у посету рођаци, супрузи немачког конзула у Сарајеву) 1924. године, које ће у великој мери одредити његов живот. Друго поглавље (58–86) носи наслов На путу ка истраживању југоисточне Европе и описује Рајсвицову постепену метаморфозу од доктора филозофије у стручњака за југоисточну Европу. Треће поглавље (87–131), Заштита споменика и ископавања у Охриду, бави се Рајсвицовим окретањем двома од његове три главне преокупације и истовремено првим практичним корацима у бављењу њима. У четвртном поглављу, под насловом Покушај научног етаблирања (132–185), дат је опис успорених покушаја Рајсвицовог продора у научну заједницу: писања и одбране хабилитације и настојања да добије предавачко место на универзитету. Пето поглавље носи наслов Покушаји утицаја на политику Немачке према Југославији (186–206) али се заправо бави Рајсвицовим политичким погледима, ставом према Јеврејима, а онда и његовим меморандумом из 1933. године у коме се залаже за политику зближавања

са Југославијом који је неуспешно покушао да достави нацистичким главешинама.

Шесто поглавље, Заштитник уметнина (1941–1944) (стр. 211–361), најобимније је и, иако последње, на неки начин централно јер је у њему описан највећи део практичног рада који је Рајсвиц обавио од почетка каријере која то и није била. Свега неколико дана после капитулације Југославије 1941, у договору са неколико познаника, Рајсвиц је понудио своје услуге Вермахтовом заштитнику уметнина грофу Францу Волфу-Метерниху, који је од претходне године био надлежан за заштиту предмета и објеката од уметничке вредности на територијама које је окупирао Трећи рајх. После потребних формалности, на нову дужност у Београду Рајсвиц је ступио већ 3. јула 1941. и на њој ће остати до почетка септембра 1944. године. У поглављу су детаљно описане његове активности на тој дужности, постепено ширење његовог делокруга на заштиту библиотечких фондова и архивалија, археолошка ископавања на Калемегдану, као и бројни контакти и односи са сарадницима и ривалима, Немцима и Србима. За српског читаоца ће бити посебно занимљиви делови који се тичу контаката са представницима колаборационистичке власти (посебно министром просвете Јонићем и његовим замеником Велмар-Јанковићем) као и неким представницима окупационе власти (пре свега са Рајсвицовим шефом Харалдом Турнером) те многим представницима научног живота – од којих је Рајсвиц многе познавао још из предратног периода, што је и била једна од околности која га је препоручила за дужност у Београду. Књига се завршава краћим закључком (362–374) у коме су сумирана ауторова запажања о свом јунаку.

Какву слику Јохана Албрехта фон Рајсвица нам је насликао Андреас Рот? Као што смо већ рекли, нажалост непотпуну, али зато врло детаљну и врло објективну. Рот нигде не идеализује свог јунака. Прати његов духовни развој од, условно речено, симпатизера социјалдемократа до младоконзервативца и својеврсног сарадника нациста. Рајсвиц је приказан вишедимензионално: као искрени пријатељ Југославије и посебно Срба, али и као човек који је углавном на прво место стављао немачке интересе, не занемарујући сасвим ни своје сопствене. Додуше, он је такође сматрао да се немачки интереси могу ускладити са југословенским, односно српским, а одређену нишу и за себе није покушавао да створи нечасним средствима. Рајсвиц је приказан као човек који је много хтео, али до прилике коју му је рат пружио, мало тога успео да оствари. Разлог је лежао, с једне стране, у објективним околностима (несклоност неких људи из научног естаблишмента), а с друге, у слабостима самог Рајсвица: он је био један од људи који појуре четири зеца, али зато не ухвате ниједног. Његова интересовања су ишла од Илира и теорије Карла Шухарда (Carl Suchhardt) да су они донели „нордијску“ цивилизацију на Балкан, преко богумила, немачко/пруско-српских/јужнословенских односа, до заштите уметничких дела и објеката. Следећи наизменично а често и паралелно ова интересовања био је упућен на стварање бројних веза и познанстава – што је свакако одузимало доста времена. Осим тога, превелико удубљивање у поједина питања га је осујећива-

ло у финализацији. И коначно, у домен његових интересовања (а везано за илирску теорију) спадала је и археологија, која је врло „скуп спорт“. Тако је добар део тридесетих година Рајсвиц провео у покушајима да поново покрене ископавања у Градишту код Охрида, где је копао 1931. и 1932. године.

Коначну прилику да покаже шта може, парадоксално, пружили су му разбијање Југославије и окупација Србије. Био је довољно одважан да војним властима понуди своје услуге, а оне су препознале како практичне користи тако и корист за немачки имиџ које би његова активност донела. На основу детаљних Ротових истраживања може се рећи да је та Рајсвицова делатност била у великој мери успешна: допринео је пописивању и заштити музејских експоната у Србији, отварању локалних музеја, обуци кадрова, а делимично и заштити архивске и библиотеке грађе. Као не тако незнатан резултат може се споменути и финасирање рада српских археолога и историчара уметности. Иако је у паклу Другог светског рата ово можда изгледало неважно, када се погледа списак људи који су захваљујући Рајсвицу добили посао и могућност (даље) образовања и усавршавања, на њему ће се наћи нека од најистакнутијих имена југословенске археологије, историје уметности и музеологије послератних деценија. С друге стране, Рот свог јунака нипошто не идеализује: показује да је он у првом реду био руковођен немачким интересима. Његов људски однос са околином је имао ограничења: никада није изразио жаљење или згражање због истребљења Јевреја, а економске мере против њих у Немачкој је чак изричито подржао. Као многи други немачки официри, није имао скрупула када се нашао у прилици да купи ствари које су припадале београдским Јеврејима који су отерани у логоре, па у смрт. Иако аутор скоро ништа не каже о Рајсвицовој професији после Другог светског рата, врло танка библиографија коју спомиње указује на то да је Рајсвиц изгледа заиста највише могао да дâ на функцији заштитника уметничких дела и објеката: препуштен себи и без подршке моћног апарата, његов академски учинак је изгледа био испод просека.

Све у свему, после књиге Андреаса Рота, о Јохану Албрехту фон Рајсвицу знамо неупоредиво више него раније. Нешто од ранијих оскудних знања о овој не тако неважној личности је у овом раду чак исправљено. Права је штета што аутор није уложио још само мало напора да напише целокупну биографију свог јунака, а права је неправда што захваљујући овој књизи није добио докторску титулу – будући да она својим квалитетом за неколико копаља надмашује велику већину радова за које се та титула додељује. Иако књига поседује обиман списак извора и литературе (375–410), недопустиво је што дело у коме се спомиње толико имена нема именски регистар! На душу издавача иде и то што је за 2.128 напомена уместо старих добрих немачких фуснота употребио одиозне и непрактичне англосаксонске белешке на крају књиге. Упркос овим слабостима, као и два-три ситна лапсуса која су се аутору поткрала, ово је књига која отвара многа врата. Пре свега, она баца значајно више светла на лик Јохана Албрехта фон Рајсвица – што је потребно пре свега у српској средини – али отвара и цео низ канала за нова истраживања, док многа до сада позната сазнања допуњава за-

нимљивим детаљима. Као посебну вредност треба истаћи ауторов готово књижевни стил који пријатно одудара од најчешће сувопарног језика пуног незграпних научних фраза који је уобичајен у немачким научним монографијама. Обилно коришћење цитата (у којима има и непристојних речи које обично приписујемо говорној пракси нижих слојева а не пруској аристократији), али и сам Ротов начин писања, којим аутор са реченицом или две прегнантно укаже на ширу стварност коју је Рајсвиц често игнорисао, делују колико освежавајуће толико и функционално, а текст не оптерећују непотребним морализирањем. Зато ова на сваки начин врло вредна књига заслужује да се чита у целости, а не само „користи“.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Vladan Jovanović. *Opijum na Balkanu. Proizvodnja i promet opojnih droga 1918–1941*. Zagreb: AGM, 2020, 323.

Иако је суштина историографског посла откривање прошлости у њеној укупности, чињеница је да се неким сегментима прошлих епоха дају приоритети, док неки други добијају тек маргинални простор у историографским дискурсима. Више је критеријума на основу којих неки садржаји завршавају изван „озбиљне“ научне литературе – они могу бити идеолошки, политички, естетски, дакле и крајње субјективни. У сваком случају криминал, посебно у свом организованом виду, није у историографском фокусу, иако већ деценијама представља незаобилазан део индивидуалних и друштвених историја. Овај пропуст у значајној мери исправља монографија Владана Јовановића: *Opijum na Balkanu. Proizvodnja i promet opojnih droga 1918–1941*, у издању хрватске издавачке куће AGM.

На више од 300 страна текста Јовановић детаљно анализира питање легалне и нелегалне производње и дистрибуције опијума у Југославији у периоду између два светска рата, при чему је значајна пажња посвећена политичком и друштвеном контексту овог феномена. Читаоца, који, како смо већ сугерисали, нема много начина да се обавести о историјату производње опијума и његових деривата, те њиховим (зло)употребама Јовановић минуциозно уводи у тему. На око седамдесет страна аутор износи обиман преглед развоја конзумације опијума од антике до двадесетог века у медицинске и спиритиуалне сврхе. Посебно је значајан онај део увода у којем су представљени политички, геополитички и економски аспекти производње и уживања опојних дрога у ранијим историјским епохама. Значај опијума у економским стратегијама великих колонијалних сила најбоље су потврдила два опијумска рата које је Велика Британија (у другом опијумском рату у сарадњи са Француском) водила против Кине средином 19. века.